

АСЕН ЗЛАТАРОВ И НИКОЛА ВАПЦАРОВ

(Паралели и размисли)

ЙОРДАН ЧОЛАКОВ

Когато през пролетта на 1922 г. за пръв път видях и чух да говори Асен Златаров върху ИЗКУСТВОТО ДА СЕ ЖИВЕЕ, бях ученик в VI, или сега X клас. Неговата сказка ме поразя. То беше нещо съвършено ново от всичко, което дотогава бяха чел или научил от други лектори, които бяха минавали през града ни. И казаното от него бе богато на сложни научни истини, и в мислите, които споделяше, имаше философски размисли, и в литературните творби на Приюдом, Гьоте и Байрон, на които се позоваваше, се криеха трудно усвоими прозрения. И въпреки това някаква опияняваща лиричност се носеше из малкия салон. Българското слово беше живо, проникваше в душата със своята звучност и красота. Една мъдра и мека усмивка обгръщаше аудиторията, една братска ръка бе протегната към всички, които търсеха подкрепа и упование в сложния маршрут, на който ги беше повел.

Много десетилетия преминаха от тази пролетна привечер на 1922 г. И от тази чудна, неповторима и съдбовна до значителна степен за мен преживелица. Случи се така, че пътища ме водеха и приближаваха до Асен Златаров. Имаше немалко часове на лични разговори в кабинета му или в неговия дом, в Съюза на българските химици, в историческите конгресни дни. Все повече растяха възможностите да го наблюдавам по време на лекции и беседи, в мигове, когато, обхванат от огъня на безразсъдна смелост, излизаше в челните редици на борците за правда и истина, в часове на умора, огорчение и разочарование. И през цялото това време да расте у мен някакво съвсем естествено чувство на почит и обич към учения, мислителя и човека. А когато дойде страшното и трябваше на 27 декември 1936 г. да чуя зловеещия грохот на черноземната пръст над ковчега му, почувствувах като че ли бях откъснал от сърцето си много свидетел и скъп човек.

Минаваха години, аз все още се въздържах да заговоря за него, но постепенно — по различни поводи, излизах пред нашата общественост ту с единични статии, ту с беседи на теми, които се отнасяха до една или друга част от многоликите му творби. За да се стигне първоначално до малката книжка, която написах през 1960 г. за него по случай 75 години от рождението му, и до втората ми книга от 1984 г. за 100-годишнината му. Но не за тях, за тяхната структура и разработка, съдържание и значение бих желал да говоря. То си остава дело на читателя. Нещо съвсем друго искам да споделя.

Когато приключих книгата си и преминаха мъчителните работи по преписването ѝ, когато отнесох в издателството необходимата бройка екземпляри, за да тръгнат по сложния път на рецензенти и редактори, печатари и коректори, и през търговските организации да станат достояние на хората, за мен настъпиха часове на привидна отмора и успокоение. В началните дни този отдих като че ли бе необходим. Но скоро настъпиха някаква необяснима самота и духовен смут.

През дългите дни и нощи, когато живеех с написването на книгата, аз чувствавах почти всякога присъствието на Златаров. Усещах едва ли не като жив неговия тих и малко уморен поглед, но проникновен и загрижен за всяка написана дума, за нейната чистота и яснота. Той не търсеше слова на възхвала — народът му беше определил мястото в паметта си. Но той бдеше за оная велика истина, за която всякога се беше борил и която с такава смелост и яснота беше защитавал. Аз живеех с това присъствие и с този трепет на отговорност. И когато изпадах в затруднения да реша един или друг от неговите сложни лични или обществени въпроси, аз търсех мисловното му сътрудничество, отлято в книгите му или в разговорите и поведението му, когато беше жив. Но „разговорите“ сега бяха вече приключили, те бяха намерили своя израз в написаното от мене за него; Златаров беше се отдалечил заедно с тях. Останах сам. И тогава — в стаените часове на размисъл и себепреценка, едно тревожно питане започна да се прокрадва в душата ми. Успях ли да разкажа за всичко, което през изтеклите десетилетия бе вълнувало мисъл и сърце у мен, и да предам действителния му образ на хармоничен човек, на неговия универсален дух и ренесансово очарование? Успях ли да разкрия онова странно разковниче — това чудно биле, за което народът пее и разказва легенди, което Златаров притежаваше и което единствено най-добре очертава неговата същност, мъдрост и привлекателност?

Така — в тревоги и търсения, посегнах един ден към изоставените за известно време от мен литературни списания и вестници поради другата ми заетост. И там, в книга 3 от 1983 г. на списание „Пламък“, зачетох статията на Бойка Вапцарова: ОЩЕ НЕЩО ЗА ТЕТРАДКАТА „САМПА“. И изведнъж някаква странна, но могъща светлина проряза съзнанието ми. Пред мен се разкри една внушителна картина на велика човечност и нравствена чистота, покрай която в известни мигове минавах, но не се задържах за дълго. Сега тя ме порази и дълбоко развълнува. Така се роди и у мен идеята да направя този паралел между Асен Златаров и Никола Вапцаров и да свържа с размислите си двамата човеци. . .

Нека тази ми съпоставка бъде приета като изповед, признание или прозрение, но и като откровение.

* * *

Асен Златаров¹ и Никола Вапцаров не бяха на еднаква възраст², когато смъртта вледи сърцата им. Те бяха различни по произход, образование и обществено положение. Различни бяха духовният им свят и личното им творчество. Съществена бе разликата в политическото им веру и пътищата на неговото осъществяване.

И все пак им а нещо общо помежду им: велико и безсмъртно.

2.

Името на Асен Златаров е носител на една рядко повторима универсалност на знания и творчество и на очарование на едно българско сърце, родено от епохата на Възраждането. Химик по образование, основоположник на българската биохимия и броматология, писател и философ, научен популяризатор и педагог, демократ по разбиране и знаме на прогресивната младеж, верен приятел на великата страна на социалистическия хуманизъм, неговият жизнен и творчески път продължава и днес да бъде символ на човешко достойнство.

Ерудиран учен, той остави трайни приноси в областта на аналитичната, специалната и общата броматология, органичната химия, фитобиохимията, стимулацията, биохимията на рака и ензимохимията.

¹ На 16. II. 1985 г. се навършиха 100 г. от рождението на Ас. Златаров. За целта — по специална програма, се организира у нас и бе включено в културния календар на ЮНЕСКО национално и всенародно чествуване на забележителната годишнина. На 22. XII. 1986 г. се навършиха и 50 години от смъртта на Асен Златаров.

² Никола Йонков Вапцаров е роден на 24. XI. (7. XII — нов стил) 1909 г.

Като научен популяризатор той разработи десетки теми и изнесе над 1000 сказки из цялата страна. Всяка негова тема бе една изживелица, всяка беседа — едно изкупително страдание.

Като писател Асен Златаров отпечата лиричните си импресии „Цветя за него“ и „Песен за нея“, романа „В града на любовта“, литературно-историческите брошури „Трагедията на П. К. Яворов“ и „Жребий на слава и страдание. П. К. Яворов“. Наред с това той публикува стотици статии за наши и чужди писатели, като остави огромно писмено наследство в областта на литературата, изкуството и културата. Той бе член на Съюза на писателите в България.

Своето обществено чувство Асен Златаров ясно бе изявил: „Какво да сторя, не мога да остана глух за тънежа на обществения порой, който тласка нашата действителност и дето се дочуват неволите и копнежите на тоя народ, комуто страстно принадлежи сърцето ми и за чиято добротчина съм отхранил най-хубавите мигове на своята размисъл и своя почин за дело в живота.“ Затова за студентите той бе „червеният професор“, за народния фронт и комитета за мира бе борческа личност, за партията на комунистите³ — верен съюзник, а за Съветския съюз — неподкупен приятел.

Като делегат на XV международен конгрес по физиология в Ленинград и Москва през м. август 1935 г. Асен Златаров видя и преживя събития, от които се роди светлата му и белязана с безсмъртие книга „В страната на Съветите“⁴. Могъщата власт на книгата върху душата и мислите на хората идва от сърдечността, с която е написана, от подкупващата искреност и откровеност на изложението, от безпристрастието на изучаването, от вдъхновения разказ и топлота на интерпретацията, от любовта към човека. А всичко това, предадено с един увличащ език и с една мисъл — неспокойна и задъхана, която търси новото в менливите явления на живота и открива проникновено в тях оня гигантски ритъм, с който се „тъкат планетарните замисли на един нов свят“.

Но през годините, когато Асен Златаров бе отбелязал връхни точки на постижения, пълни със зрялост, творческа смелост, богата производителност и многостранност, когато все повече растеше обаянието му на личност на пламенност и чистота, той заболя тежко от рак в стомаха. Наложил се да замине за Виена да се лекува. И там на 22 декември 1936 г., след две последователни операции, той почина.

И сега бих желал да се спра за миг върху случилото се с Асен Златаров на 6 декември 1936 г., когато той бе сам в една от стаяте на висенската клиника.

На обяд Златаров бе предупреден, че на следния ден ще бъде опериран. Той, който през последните години на научноизследователската си дейност бе посветил свои проучвания на биохимията на цинка и бе отпечатал статия „Опити за цинкова терапия на злокачествените нарасти“, който бе говорил върху „Цинк и рак“ и „Шо е рак“, имаше отдавна някакво предчувствие, че го дебне зло, но спираше дотук. За да дойде един ден, когато напаста го удари „като войник на поста“, и той, грохнал и жестоко разяждан от пристъпите на рака, потърси твърде късно лечебна помощ в чужбина.

Свирепо свиреше вятър навън. Сняг засипваше града. Самотата ставаше в стаята още по-мъчителна.

И в тази мразовита нощ, когато бурята фучеше зловещо откъм Дунава и можеше да вледени сърце и мисъл за неизбежен край, Асен Златаров отвори спокойно лежащото до леглото му куфарче-несесер, извади два листа от него и започна да пише. Бяха изчезнали призракът на смъртта и неговият обезволяващ дъх.

Върху белия лист започнаха да се раждат неуплашени думи, да протичат мисли на спокойна преценка за един живот, достоеен за името човек.

³ Ас. Златаров от 1907 г. до края на живота си (1936) бе член на Социалдемократическата партия (широки социалисти), но с все по-дълбоки идейни преориентации наляво, заставайки на борчески прогресивни позиции, дълбоко привързан към армията на „живилите ръце и свободната мисъл“.

⁴ Излязла от печат през май 1936 г., книгата упражни могъщо въздействие и влияние върху всички, чиято обич към съветските народи беше жизнена потребност и естествен отзвук на вековечна привързаност към тях. По значение и резултат тя изигра за нашия народ ролята, която книгата „Десет дни, които разтърсиха света“ на Джон Рид има за света.

Две бяха основните насоки на писмата. В едното от тях той правеше признание пред жена и деца; във второто — говореше за своята неподкупна и непопращена обич към младежта и народа.

Думите идеха спокойно, отливаха едно примирение пред неизбежното и една вяра „в силите и творческите възможности на народа, на масите“. Почеркът бе също спокоен, казаното бе ясно написано, без зачерквания. Нищо не разкриваше свистенето на духовна буря и на непреодолим смут пред страшното. Само върху залепения плик с писмата имаше нанесен адреса до жена му и едно предупредително, недовършено изречение: *Ще се отвори и чете само ако...*

Писмата носеха не само деня, но и мястото на написването им. Като че ли Асен Златаров беше приключил две от своите научни студии.

3.

Техникът, поетът и революционерът Никола Вапцаров не вървя по житейските пътеки, по които премина Асен Златаров⁵. Той има свой път на развитие, прояви и съдба, който го доведе и до оня зловещ 23 юли 1942 г., когато чу присъдата на Софийския военнополови съд, натоварен да реши „Процеса на Централния комитет на партията“ по наказателно дело № 585/1942 година. Между шестте души, осъдени на смърт, бе и Никола Йонков Вапцаров. Присъдата бе окончателна, не подлежеше на обжалване и следваше да се изпълни незабавно.

След прочитане на присъдата на близките на осъдените на смърт бе разрешено да се простят за няколко минути със своите хора. То стана към 3 часа след обяд в една мрачна чакалня на едно от помещенията на затвора. Там зад едната решетка бяха осъдените, а зад другата — близките им. Между решетките се движеше надзирателят. Трябваше да се говори високо, защото разстоянието между решетките бе значително и защото — дори и пред смъртта, полицейският звяр трябваше да слуша.

Тук в бързината се разменяха мисли между майка и син, жена и съпруг, които произват с чистотата си и с неизбежната си, разкъсваща душата болка. Но има и един величовечен миг, който откроява образа на Вапцаров в ореола на едно рядко нравствено величие.

Между двете отдалечени решетки две влюбени ръце се протягаха една към друга като отчаян трепет на криле на умираща птица, като пронизана обич, като стон през времето и пространството. Пръсти се докосваха и в трепета им се долавяше, че Вапцаров има не само да излее напрежението на скръбната си раздяла, но и да предаде нещо на жена си. Всеки опит да изпълни това си желание завършваше обаче безрезултатно; изтекоха и определените пет минути за последно сбогом. И тогава, застанала до вратата, през която трябваше да излязат осъдените, при появата на Вапцаров жена му се изправи веднага до него. И само за миг той стисна ръката ѝ и сложи в нея някакво листче. А след това, при жестоките викове на надзирателя, майката и жената на Вапцаров бяха изгонени навън. Те свиха в една странична уличка и горчиво заридяха. В ръцете си Бойка Вапцарова още държеше сгънатата хартия. Когато я разтвори, тя чете на едната страна на листа

Прощаю
на жена ми,

а на другата страна — две строфи към народа, под които стоеше 14 ч. — 23. VII. 1942 година. Последната строфа от това стихотворение (което по-късно бе наречено „Предсмъртно“) бе написана само няколко часа преди екзекуцията в стрелбището на

⁵ Животът, постичното творчество и революционното дело на Никола Вапцаров са твърде подробно документиран и оценен в много публикации и са напълно достойни на съвременния български и чуждестранен читател. Затова и не намирам за целесъобразно тук да се спирам върху преживяното и сътвореното от него в краткия му и героичен път. В съпоставката, която правя между Златаров и Вапцаров, избирам само определени моменти от Вапцаровия живот, които са ми нужни да очертая духовното сродство между двамата и величието в проявите им на човечи.

Софийския гарнизон. Подобно на Златаров и Вапцаров не бе пропускал да отбележи часа и датата на написаното с една точност, която поразява, несмутена от приближаващото се дуло на смъртоносното оръжие.

За съжаление „Листчето“ с двете стихотворения е загубено, за да може да се види почеркът на Вапцаров.

Сашо Стоянов си спомня: „Поисках предсмъртните стихове. Бойка извади една подвързана книга и от нея ми подаде едно малко листче. С дребни букви (б. а. Й. Ч.) неговата ръка беше написала от двете страни стихотворения.“ Повече подробности за почерка липсват.

Впросът за почерка не е мерило за съдържанието на написаното. Но ако в това листче Вапцаровият почерк — както при Златаров, не се отличава от обичайния му начин на изписване на буквите и от характерното за него отливане на мисълта, то написаното ще бъде и белег за оная изключителна духовна съсредоточеност, която само единици притежават. За този почерк на стихотворенията може би най-автентично би говорила Бойка Вапцарова и тя трябва да го направи. Тогава още по-пълно би се открила картината на онова, което тя написа по отношение на стиховете в „Листчето“.

„Така Вапцаров като истински поет бърза да намери художествено превъплотение на своите последни изживявания и преди да затвори завинаги очи, доработва в чакалнята на затвора, малко преди отвеждането на разстрел, двете свои последни творби, започнати още в преизподнята на Дирекцията на полицията и затворническата килия.“⁶

Трябвало е Вапцаров да пише бързо. Само за секунди той е трябвало да постави в ред прииждащите в него развълувани мисли, да им даде подходяща изразност и стихотворна завършеност, като се вслушва в неспокойния трепет на завладелите го чувства и на високото си съзнание за личен и обществен дълг. И ако би имало сърдечен сеизмограф да отрази диаграмата на духовното и физическото напрежение на този изключителен творчески процес, би се получила картината на едно преживяване, за чиито кулминационни точки нашите обикновени представи нямат мерни единици.

4.

Стоя развълуван пред единството в предсмъртното поведение на Асен Златаров и на Никола Вапцаров, проявено към близки и народ. Между двете писма на Златаров и двете стихотворения на Вапцаров съществува безспорно разлика във формата и в някои вариантности на съдържанието им, определени от времето и условията, при които са написани. Но въпреки привидното различие в писмата и стихотворенията има някаква поразителна последователност в степенуването и подредбата на чувствата и отношенията на двамата към майка, жена и народ.

5.

В един откъс от предсмъртното писмо до жена си Асен Златаров споделя:

„Минават ми разни мисли. Искал бих да почивам (какъв *странен* глагол: сега му разбирам смисъла) при двете майки (б. а. — Й. Ч.) и към двете имам толко голяма признателност. Искам и затова, защото страстно обичам българската земя — и черномозема ѝ, и народа ѝ: българин съм до последната си фибра. Но — шом е било съдено другояче — няма какво да се прави.“

Асен Златаров бе и мечтател, и човек с реален усет. И когато в своето последно пожелание отпрати поглед към родната земя, две неща вливуаха умореното му сърце. Той имаше дълбока почит и признателност към своята майка, чнето съдбовно присъ-

⁶ Бойка Вапцарова. Още нещо за тетрадката „Сампа“. — сп. „Пламяк“, кн. 3, 1983. 138—147. Много от данните в тази статия са взети от цитираната публикация, както и от книгата на Младен Исаев „Незабравимото“, С., 1976, „Български писател“ — раздела „Никола Вапцаров“, 304—331. Цитатите за Асен Златаров са взети от редица негови печатни работи, както и от книгата ми за него, издание на ДИ „Народна просвета“ — София, 1984 г.

вие в живота си безгранично ценеше. Предан бе и към майката на Дуня, открирмилта такава вярна другарка за неспокойния му жизнен път. Той искаше да бъде приютен при тях и от тази му преданост се раждаше и голямата му вяра, че — по негов израз — „тая твърда българска земя, напоена с толкова много кръв, всмукала толкова много въздишки, способна да отхрани един млад и надежден народ“, ще приеме и верния си син. Затова и той желаше да не бъде изоставен в далечен край, в самотен гроб, откъснат от всички, които го обичаха и на които бе обрекъл сърцето си.

Златаров вярваше, че гробът му в родината ще бъде и последна утеха за патриотичния му дух и за оная убеденост, че все пак е дал нещо на своя народ. Защото на 24 ноември 1936 г. — през предпоследния ден, преди да замине за Виена, той беше написал до жена си: „А някога, когато мине острата болка, подредете ми печатаните във вестници и списания статии: там има неща, които не са мимолетни, а имат своята цена!“

Но и народът не остана чужд към предсмъртното му пожелание.

Когато вестта за смъртта на Асен Златаров достигна до страната, хиляди хора се вдигнаха на крак. Образува се Общограждански комитет за погребението му. Събраните от комитета парични средства, готовността на негов-близък приятел да предостави колата си за пренасяне на тялото, героичният подвиг на двама шофьори да тръгнат сред снежни пресни и виелици за Виена и по обратния път за България смутиха враговете на Златаров, но обединиха още повече прогресивните сили на народа.

И на 27 декември 1936 г. черният саркофаг, потънал в скреж, скрил изстиналото сърце на Асен Златаров, спря на родна земя. За да се превърне в начало на едно погребално шествие, за което в „Работническо дело“ писа: „Ако целият български народ би могъл по това време да бъде в София, биха участвували най-малко един милион души.“

Така на 27 декември 1936 г. зимната вечер приюти в ледените прегръдки на гроба до двете му майки човека на огненото слово и на нежната мечтателност.

При Никола Вапцаров условията бяха значително по-различни, но напоени с не по-малко дълбок трагизъм. Сега един син-левент, млад и жизнен, непрояден от болест, а обхванат от пориви на бяла пролет, трябваше да заговори пред прегърбена до него майка, скръстила ръце пред неумолимата жестокост, с думи на утеха. Няма в живота на майка и баща по-жестока скръб от ранната раздяла със собствената рожба. Няма по-раздираща мъка и по-отчаян вопъл за родителите от оня зловец миг, когато те трябва да хвърлят пръст над ковчега на детето си. А тук майката не знаеше дори къде ще бъде гробът на сина ѝ.

Затова на този зловец 23 юли 1942 г. синът Вапцаров се обърна най-напред към майка си и каза мисли, които Бойка Вапцарова предава в тяхната последователност и сила:

„ — Мили мои, много грижи ви създадох. Прощавайте. Мамо, аз трябва да умра. Гледай да свикнеш с тази мисъл. . .

— Никола, не говори така! — прошепна сломена майката.

И без да говори повече, тя излезе бързо навън, за да не се разлиплаче, да не заведе с глас.

— Боя, утеша мама, приласкай я, гледай да не легне болна. . .“

Говори синът. Майката е, към която той отправя своите думи — не думи на корав и студен човек, нито на примирена към неизбежното личност. От тях струи невероятна топлина и някаква свята привързаност към родната майка и в тази преданост обич и разум се сплитат в едно велико благородство на духа.

И когато страшното приключи и неговото простреляно тяло се приюти до другите му по участ в незнайна за близките му могила, наследния ден — 24 юли 1942 г. — рано сутринта, майката и жената Вапцарови тръгнаха да търсят гроба, за да изпълнят още една предсмъртна негова молба.

Сега разказва майката:

„Една от последните му поръчки, които бе казал на Бойка да ми предаде, беше на другия ден да занесе на гроба му букет и вместо да нося жито на гробищата, да занесе храна на неговите другари в затвора.“

И скръбната майка изпълни казаното от героичния си син. За да напише по-късно своето страшно признание:

„Няма бог, не може да има. Ако имаше, той щеше да ме чуе. Аз така от сърце се молах да помогне, да спаси моя син, който се бореше за щастието на народа, но той не ме чу. Или пък ако има, той е звяр. . .“⁷

6.

Наред с думите на преданост и обич към майките Златаров и Вапцаров изразиха — в писма и стихове, своята привързаност към избраните си другарки в живота. И тук всеки един от тях тръгна по свой път.

Златаров пише: „Целувам те. . . няма да плачеш. А ти ще целунеш за мене децата. На всички ще носиш моята последна усмивка: който е обичал чисто живота, не може да си замине мрачен и озлобен. . .“

Целувам те, мила Дуня.“

Тихи са тези слова. Като че ли са изречени в шепот и с онова тъжно примирение, в което нежност и скръб се сливат. И над които грее с последния си топлик неговата печална, но искрено-вярна усмивка към близки и далечни. Той се разделяше с живота с мъдростта на успокоения и с една пречистеност на духа, в която омразата и злобата са отстъпили пред виденията на един светъл човек.

Малко по-иначе звучат мислите и чувствата на Вапцаров в „Прощално“. Те са твърде много лични и са пронизани от друг блян — от една съкровеност, която вълнува с някаква почти извънземна мечтателност и с неповторимата си лиричност:

Понякога ще идвам във съня ти
като нечакал и далечен гостенин.

Той знае, че единствен остава споменът и че споменът за него няма да е бездомен и самотен в света (както при Н. Лилиев), но че неочаквано може да похлопа в душата на живия и като далечен гост да потърси подслон и пристан при любим човек.

Тогава:

Не ме оставяй ти отвън на пътя —
вратите не залоствай!

Колко много пронизващи са тези стихове! В символното изричане на молбата има толкова таена обич и велика, непреломена вярност, че светотатство би било врата да се залости и влюбен дух самотно да зъзне на пътя пред жадувана избраница.

А когато влезе през незалостената врата, той „кротко ще приседне“ и тихо ще вперя поглед в полумрака към спящата любима жена.

Един морен друмник, дошъл от чистия свят на спомените, ще стои там и

Когато се наситя да те гледам
ще те целуна и ще си отида.

И двамата — и Златаров, и Вапцаров, се разделят с целувка от своите Дуня и Боя. Единият и другият носеха в сърцата си обич, която смъртта не убива, а дари с живота на безсмъртието и я оставя да свети през всички времена с очарованието на легенда. И с безспорното доказателство, че и при двамата личната преживелица не осквернява обществения им героизъм и не помрачава величието на себежертвата им.

⁷ Цит. по: Васил Колевски. Огнярът-поет. С., 1982, с. 11.

В продължение на повече от 25 години Асен Златаров бе асистент, доцент и професор в Катедрата по органична химия в Софийския университет. В своята дейност на учен и преподавател той не бе затворил мисъл и дело в тясната рамка на кабинета, лабораторията и лекционната зала. Той не бе пресушил сърцето си за воплите на живота, а бе открил в душата си пориви на човечност и една вярност към младите, при които той всякога отиваше, за да се освежи, да почувства пламъка на възторга им, да се нарадва на горящите им за знания очи. И същевременно да им даде своята топлина на учител и приятел и да им посочи от сърце път за придобиване на „положителна ценност за живота: трудоспособност, гордост, обществено чувство, дисциплина на ума и волята, добротворство“. Така в душите на неговите студенти и слушатели оставаше да греє образът на учителя, завещал им спомена за онова велико духовно бащинство, от което се раждат неопетнена нравственост, страстна обич към мисълта и жертвена преданост към народа.

И затова в оная шестодекемврийска вечер на 1936 г. във виенската клиника Асен Златаров не можеше да не заговори и пред младежта. Той бе смятал, че някога, когато предстои да се пенсионира, ще може в една последна лекция да каже на студентите „няколко прости, но важни неща: да ги имат като напътствие и като спомен“ от него, но болестта го събори твърде рано. И все пак. . . той реши да „произнесе“ тази лекция. Сега слушателите му бяха далеч. Асен Златаров не виждаше топлиите им погледи, но чувствуваше дишането на тяхната обич. И даде простор на бликналите си мисли. Той „заговори“ най-напред, че „като младежи“ те трябва „да отгледат три добродетели: любов към труда, любов към истината, любов към народа“. От този му завет се раждаха още две повели. Едната от тях бе: „да обичат България — да я обичат чисто и предано и никога от тая си обич да не правят кариера: позорно нещо е професионалния патриотизъм. . .“

И втората повеля: „да скъпят българската реч: какво богатство, какво чудо, каква сила е тя!“

Той завещаваше на младите още да „работят да има у нас повече просвета, повече идейна, политическа, стопанска свобода. Да не се боят, че ще имат неприятности с ограничените, духовно слепите, чуждите на повиците на живота: идеалът всякога побеждава, стига да е смислен, висок и човечен“.

И още много други неща можеше да каже, но. . . болестта и смъртоносният ѝ удар прерязаха замисъла и възможностите му.

А Никола Вапцаров?

Младен Исаев разказва⁸: „Една сутрин към десет часа ни предупреди да се приготвим за отиване в съда. Макар да очаквах този момент, обзе ме мъчителна тревога — не за себе си се безпокоях (не допусках, че ще получа смъртна присъда) — тревожеше ме съдбата на Вапцаров. А той с нищо не се издаваше. Само извади от джоба си едно тефтерче и ми го подаде: „Вземи го и ако успееш да го изнесеш, предай го на брат ми.“⁹ Измъкна отнякъде една тетрадка и също ми я даде: „А това запази ти.“¹⁰

Осъденият на смърт Никола Вапцаров — поетът и революционерът — поднасяше на своя брат и на приятеля и другаря си Младен Исаев своите видения и размисли за едно друго неизбежно и по-добро устройство на живота. Неслучайно, когато Младен Исаев допира лицето си до лицето на Вапцаров „за последна братска целувка“, той чува думите:

„Сбогом! Нас ще ни разстрелят, но живота никога!“

В името на новия завод за живота не бе случайна и оная продължителна и критична работа, която той приложи, за да внесе единство в написаното дотогава от него и издаде своята първа и единствена стихосбирка с оригиналното заглавие „Моторни песни“. Георги Караславов, който пръв прочете ръкописа на систематизираните от Вапцаров

⁸ Младен Исаев. Незабравимото, с. 326.

⁹ Тефтерчето днес е известно под наименованието Синият кожен бележник „Байер“.

¹⁰ Това е така наречената тетрадка „Сампа“.

песни, остана „изненадан от идейната целенасоченост на книгата като цяло. Събрани и подредени в една книга, отделните стихотворения като че ли получаваха някакъв нов политически заряд.“¹¹

„Моторни песни“ на Вапцаров се появиха през 1940 г. Бушуваше фашистката война и над всяка прогресивна мисъл тегнеше жестокият нож на цензурата. Но въпреки всичко стихосбирката беше запазила вижданията и творческата специфика на автора си. Критиката обаче мълчеше. По този повод Младен Исаев бележи:

„... в интерес на истината трябва да се каже, че никой от съвременниците на Никола Вапцаров не оцени тогава по достойнство неговата поезия. Трябваше гибелта на поета да я обгръне с героичния си ореол, за да се види истинската ѝ красота. Как посрещаше Вапцаров равнодушното към своята поезия? Съзтаено вътрешно огорчение, със засилено съмнение в действителната ѝ стойност. Но той пред никого не изразяваше огорчението си и продължаваше да живее със засилени съмнения в своя поетически талант.“

И все пак на мене ми се струва, че преминаването на Вапцаров през последните месеци от живота му на пътя на рискованата революционна дейност не бе породено от неверие в сътвореното от него. Преминаването бе абсолютно логичен завършек на неговата дълбока мирогледна убеденост, на възпламенената още повече от поетичния му жар вяра и обич в партийната правда. Предоставените на брат му тефтерче и на Младен Исаев тетрадка са носители на мисли, които Вапцаров смяташе, че трябва да бъдат чути и почувствувани от всички в тяхната вълнуваща искреност и пророческа сила. То не бе нито израз на самонадценка на сътвореното, нито скръбен стон за ранна смърт, а изповед на човек, обркъл сърце на борбата за един друг обществен ред. И който смяташе, че в написаното има неща, които трябва да останат за бъдещия свободен човек като спомен и завет.

Основание за това твърдение ми дава казаното от Бойка Вапцарова:

„... няколко минути преди разстрелването на осъдените, по стечение на обстоятелствата имах възможност да се видя още един път с Кольо на венчавката на Антон Попов и Росица Манолова. При раздялата последното желание и поръчение на Кольо беше да запазим неговите творби и когато настъпи свободата, да се издадат под редакцията на Христо Радевски.“

После стеснително добави — да знае българският народ, че е имало и такъв поет като него.“¹²

Към този завет на Вапцаров бих допълнил още следните редове на Георги Караславов: „При последната си среща с Бойка Вапцаров отпразнил едно поръчение и към мене — да прибера от печатницата останалите екземпляри от „Моторни песни“. Очевидно, след страшните инквизиции, след нечовешките мъчения, на които е бил подложен, той е забравил, че последните екземпляри от „Моторни песни“ отдавна бяха прибрани от печатницата и изпратени на определени адреси. В последните часове на своя живот той е спомнил и за единичката своя поетична рожба. Той и не е подозирал как стихотворенията от тази малка книжка, а също и стихотворенията, които не можа да включи в нея, ще литнат като птици на мира и свободата по четирите краища на света и ще разнасят безсмъртния му дух, устремен с такава неудържима сила към приказното бъдеще на социализма, на комунизма.“¹³

Затова и особеността в съдържанието на предсмъртното стихотворение на Никола Вапцаров до народа („Борбата е безмилостно жестока“) ни най-малко не е белег за известно неверие в стойността на неговата поезия. Всеки творец, независимо от естеството на работата си, може да изживее мигове на духовни смущения и кризи, но той по-добре е в състояние да прозре значението на създаденото от него. Вапцаров беше направил своята реална оценка. Времето я потвърди.

Казаното в първата строфа на „Борбата е безмилостно жестока“ („Предсмъртно“) звучи на пръв поглед твърде сурово и като че ли обезличава напълно историческата

¹¹ Георги Караславов. Срещи и разговори с Никола Вапцаров. С., Български писател, 1961, 158—159.

¹² Бойка Вапцарова. Още нещо за тетрадката „Сампа“... , с. 141.

¹³ Георги Караславов. Срещи и разговори с Никола Вапцаров, с. 273.

роля и съдбата на „някаква си личност“. Всъщност то е героичен израз на онова велико себежертвено участие в решителния епичен двубой между хората на прогреса и носителите на мракобесието. Тук революционерът, нелегалният, конспираторът, задъхван от гръб всеки миг може да пропъци куршум или да бъде изправен на разстрел, предварително е обречъл себе си на неизбежната алтернатива:

„Аз паднах. Друг ще ме смени и. . . толкоз —“. Би могло да се приеме, че написаната почти непосредствено преди разстрела втора строфа на стихотворението „Борбата е безмилостно жестока“ — с нейната сурово-реалистична картина — е логично продължение на предходните стихове. И тук се говори за разстрел и червей, за един прост, като че ли съвсем естествен процес, но в действителност се отразява онова, което непредотвратимо трябваше да стане в изпълнение на присъдата и съвсем не се обезценяват величието на борбата и нейният исторически смисъл. Иначе не би се родило това дълбоко — чисто и велико признание, — изречено в последните два стиха:

Но в бурята ще бъдем пак с тебе,
народе мой, защото те обичахме!

И мене ми се струва, че в това признание са обединени в чудно съвършенство чувства на поет и революционер и че в този стихотворен израз и пред смъртта бие топлото сърце на един роден лирик. Тук няма повишено-екзалтиран тон, а една изповед, която струи непринудено и в която говори човекът от народа с онези привидно прости, но произващи слова, носители на искреност и скромност.

Асен Златаров каза на младите, на които бе дал „половината от най-дейтния си живот“, своите най-последни думи на напътствие и спомен. Никола Вапцаров, който изрече също думи на раздяла и признание, поднесе на народа своя млад живот. И двамата говореха в предсмъртните си часове с откровеността и топлотата на Левски — на легендарния син на нашия народ, увиснал на бесилката в името на една свята и чиста република. И Златаров, и Вапцаров бяха носители на оная възрожденски дух и пламенност на българския народ, които им позволяваха да вървят със своето горящо сърце през родината, всякога озарени от блясъка на една неподкупна обич към хората.

8.

Пол Валери пише: „Човек оставя след себе си онова, което е свързано с името му, и творения, направени от неговото име символ на възторг, ненавист или равнодушие.“

Но има и още нещо: не по-малко велико и безсмъртно, което остава — редом до сътвореното, като неугасим символ и пример на светла човечност. Това е оная миг на предсмъртна раздяла — мигът на оная властна сила и непонятен за обикновения човек героизъм на воля и чувства, когато обреченият на смърт изрича слова на преданост и обич към свои и народ. Това е подвиг, в който две могъщи извия се обединяват в изумително единство. Тогава, когато, от една страна, изведнъж изчезва леденият призрак на смъртта и настъпва някаква абсолютна изолираност от ужаса на онова, което след секунди ще сложи край на живота. Когато, от друга страна, в тази могъща самовлюбеност заромонят в душата някаква нежност, обич и съзнание за признание и обет. Когато пред тежката мора на мисълта за смъртта — пред тази вечна човешка тревога под небето, изчезва всякаква смъртна тъга и се запазва някакво необяснимо спокойствие. За да се даде ход на една зряла и неуплашена мисъл, да се прецени вярно извървян път в живота, без да се загуби емоционалният трепет на сърцето и живото чувство на лична и обществена отговорност. Това е изумителен връх на човешкото величие, до който единици могат да се възвемат и да останат в паметта на човечеството завинаги като пример на победа на живота над смъртта.

И сега, когато се замислям върху написаното от Златаров и Вапцаров, преди смъртта да нанесе жестокия си удар върху тях, стоя поразен от духовния допир помежду им и от великата човечност, която ги свърза, за да живеят през вековете като образец на двама *човеци* в най-дълбокия смисъл на тази дума.